

(H)iri eta haren hitz senideen lotura gotorlekuekin

Jakes Casaubon
Hidrobiologoa

Egun *hiri* hitza arrunki biztanle-dentsitate handiko gune eraiki gisa definitzen bada ere, termino horrek bizileku molde desberdinak adieraz ditzake, hiri-aglomeraziotik baserri-eremu bakartietaraino.

Lan honetan lehiatzen gara azpimarratzera beste garai batean babesleku eta gotorleku adiera zukeela.

Horretarako, Euskal Herriko geografian hiri hitzaz osatutako leku andana bat korrituz, aise da ikusten aztertu diren guztiak Brontze Arotik —gutxienez XII.-XIV. mendeetaraino— gotorlekuak izan zirela.

GAKO-HITZAK: Gotorleku · Hiri · Gaztelu · Toponimia · Etimologia.

The link between (h)iri (and related words) and fortified places

If the word *hiri* is currently defined as a built place with a high density of population, this term also may name different living zones, from urban agglomerations to isolated countryside areas. In this contribution, we propose the idea that a long time ago it could also refer to a place for protection or a fortified place.

The numerous visits we have done in the Basque Country to places whose name includes *hiri*, easily show that all these places have been fortified places, from the bronze ages to at least the 12th – 14th centuries.

KEY WORDS: Fortified places · *Hiri* · Stronghold · Toponymy · Etymology.

Jasotze-data: 2011-10-25. *Onartze-data:* 2013-05-16.

Sarrera*

2002an *MUNIBE* zientzi aldizkarian argitaratu artikuluan (Casaubon, 2002) lehiatu ginen irakurlea ohartaraztera *hiri*¹ eta fonetikoki zein morfologikoki hitz horretatik hurbil dauden zenbait hitzek, jatorrian, lotura zenbait izan dezaketela Historiaurreko, erromatarren garaiko eta Goi Erdi Aroko gotorleku batzuekin.

Lan honen bidez, aurkezten ditugu gure ibilbide eta irakurketetan zehar 2002az geroztik egin aurkikuntzak. Kontuan hartu behar da, halere, Burdin Aro edo erromatarren garaiko (*h*)*iri* kutsuko izenak Akitania eta Iberia osoan zehar aurkitu direla, adibidez: *Elimberris* (Auch), *Iliberis* (Elne), *Gracuris* (Alfaro), *Iria Flavia* (Galizia), *Iliberi* edo *Illiberis* (Granadatik gertu, oraingo Alarife) eta abar (Plinio, Estrabon, Ptolomeoren esanetatik in Larrañaga, 1996).

Ikerketaren arrazoia

Nire ama zenaren lehen abizena *Iribarne* izanez eta jakinez haren arbasoak nekazariak izan zirela mendez mendez, gizaldiz gizaldi, gure iritziz bederen, ez nuen adierazgarri sentitzen *Iribarne* familiak bere jatorria hiri baten barrenean zuenik.

Nire hausnarketak ekarri ninduen subjektiboki pentsatzera, segurtasun falta handian bizi zirelakoan gure arbasoak, nekazariak barne, auzo ttiki batzuetan elkarretaraturik biziko zirela, lur-pezoien gainean finkatu hesola tinkoen babesean. Gainera, oharturik nengoen *hiri* izeneko egoitza gabeko lekuak bazeudela.

Elementu pizgarria izan zen, lehen aldiz, IGN 1345 OT mapan aurkitu nuelarik *Hiriguibel* (sic) toponimoa, Burdin Aroko gotorleku baten atzealdean, Ursumendin (Hazparne, Kanbo).

Hasian hasi, ikerketak bideratu nituen nire ibilbideetan eta irakurketetan zehar. Ikerketa horien edukia argitaratzera nator idazki honen bidez. Aitortuz ere, emaitza batzuk doi bat subjektiboak izan daitezkeela.

Ikerketaren helburua

Hiri hitzak etxe eta eraikuntza-egitura aski handien eremua adierazten badu ere, gaur egun euskal lur-esparruan *hiri* eta fonetikoki haren irudiko leku-izenek erakusten dizkigute etimologia, esanahi eta egitura desberdineko herriak, bizkorrenetik xumeenerat, auzo, biztanle eta egoitza murriztenak, bakar etxe baztertuenak, mendi, mendixka, muino eta tontor etxerik gabekoak.

1875ean A. Luchaire hizkuntzalariak argitaratu artikuluan honela zehazten ditu *iri* hitzaren adierazpen bereko terminoak: *iri, hiri, uri, ori, ur, or, ili, eli, uli, ulli, il, li*. Atrebitzen naiz zerrenda hori luzatzera *ulu, ullu* hitzekin.

* Esker ona erakutsi nahi diet Jokin Apalategi, Pascale Dehuire, Jasone Salaberria, Aña Mari Casaubon eta Lucien Etxezaharretari eman dizkidaten laguntza eta aholkuengatik.

1. Harluxet Hiztegia: **iz**. 1. Jende ugari bizitzeko etxe- eta eraikin-multzo egituratua, jarduera-mota desberdinetan, bereziki bigarren eta hirugarren sektorean, diharduen biztanleria duena.

Ez gara sartuko hizkuntzalarien eremuan. *Hiri/iri*: lehenari *hesi* edo *hertsiaren* adiera emanez, eta, bigarrenari, *hurbiltasun*, *inguru* adiera emanez denboran zein espazioan. Lan honetarako, *hiri* eta Luchoarek (1875) haren aldagaitzat ematen dituenak, *eli, iri, ili, li, idi, uri, uli, ulli* eta *ori* izanen ditugu gogoan.

Iruditzen zaigu *hiri* eta haren aldagaitzat har daitekeen jatorrizko adierazpena urruti daudela hiztegi eta entziklopedietan aurkitzen den etimologiatik. Horretarako, (*h*)*iri* terminoez osaturiko toponimoen kokalekuak aztertuko ditugu. Antzinaroan beste adiera bat bazukeela erakusteko.

Gure lehia litzateke hizkuntzalari eta arkeologoei gure oharpenak helaraztea. Eta behar den zuhurtziarekin, (*h*)*iri*-ren jatorrizko adierazpena edo etimologia *gotorleku* izan litekeela, helburu defentsiboa eta estrategikoa garrantzitsuagoa izan baitzitekeen «bizilekua» baino, haren egokitasuna defentsaren ahalmenaren arabera izanen baitzen².

Euskal Herriko gotorleku zaharrak

Euskal Herriko mendi-bizkarretan zehar, egitura desberdineko gotorlekuen aztarnak aurkitzen dira, estrategikoki tontor egokienetan finkatuak eta ibar-ertzen bi aldeetan, itxuraz, Brontze Arotik Burdin Aro bururaino eraikiak.

Egitura zaharrenekoak lur-pezoiez osatuak dauzkagu, batzuk, harrizko horma batzuk jasanez, mailaka sailkatuak aldapan gora gailurreraino; beste batzuk, lubakituak.

Francis Gaudeul arkeologoari zor diogu Iparraldekoak ezagutzea eta, azalez bederen, haien deskribapena, zeren indusketarik ez baita egin oraindik, segurtatzen ahal digunik haien datazioa eta funtzioa. Iparraldeko gotorlekuetan indusketarik egin ez bada ere, emaitza susmagarri batzuk badauzkagu halere. Adibidez, *Gazteluzahar* (Larزابale, Izura, Landibarre, NB³) gotorleku erraldoiaren magalean bide berri bat urratu zuten gailurreraino, eltze puska asko azaleratu ziren, egitura herrikoa zeukatenak, esku hutsez landuak (Tobie, 1971) eta garai bertukoak, K.a. II. mendekoak, elusatar edo tabeliar txanponak (De Buffières, oraino publikatzekoa).

Hegoaldean berdin, garai bereko gotorleku mordoa dago, zeinak, J.M. Barandiaran, Aranzadi eta Egiuren talde ospetsuaren ondotik, arkeologo askok ezagutarazi dizkiguten. Iparraldean ez bezala, gotorleku batzuk indusketetan emanik daude, hala nola Intxur, Aranzadiko X. Peñalver-en zuzendaritzapean. Brontze Arotik Burdin Aro bururainoko aztarna argitaratuek jasaten dituzte, lur-pezoien barruan, harresi batzuk, bai eta eltze puska, nekazaritzako eta garai bereko bizimoduko lanabes eta abere-hezur asko ere. Ohargarriena hauxe da, egoitza batzuen aztarnak harresiei datxezkiela daudela (Peñalver eta Uribarri, 2002). Aztarna argitaratu horiek aditzera ematen dute gotorleku horren barruan leinu baten bizileku iraunkorra zegoela.

2. Lakarraren arabera (2010: 226-227), Erdi Aroko eta ondoko euskal toponimian eta onomastikan *hiri/uri*-k egungo *hiri* edo *burgu*-k baino xumeagoa izan behar zuen. Eta *-iri* postposizioa 'itxitura' jatorri horretatik uler daiteke.

3. Euskal herrialdeen izenen laburdurak honela idatziko ditugu: Zuberoa, Z; Nafarroa Beherea, NB; Lapurdi, L; Nafarroa Garaia, N; Araba, A; Bizkaia, B, eta Gipuzkoa, G.

Jada esan dugunez, indusketarik ez da egin, zoritxarrez, Iparraldeko gotorleku zaharrenetan, eta oso guti Nafarroa Garaiko iparraldean (Sagredo, 2011: 5-6). Antzinarotik Goi Erdi Arorainoko baskoien historiaren parte handi bat ezkutaturik dago euskal Pirinioetako mendi-gainetako gotorlekuetan.

Zoritxarrez, ondare ezin preziatuzkoa galtzear daukagu, lapurren esku dagoelako, Brontze Aroko, Burdin Aroko, erromatarren garaiko eta Goi Erdi Aroko monetak harrapatuak direlako metal-detektagailuen bitartez, merkatu beltzean saltzeko, zeramika, arma eta lanabes desterratuak botaiak.

Paradoxikoki, kanpotik edo atzerritik, *Ager Vasconum* aldera etorritako zelta eta gainerako inbaditzaileen historia hobeto ezagutzen dugu, *Saltus Vasconum* lurraldeko gure arbaso baskoiena baino.

1. irudia. Goi Biduze esparruko gotorlekuen inguruko (h)iri eta haren hitz senideen toponimia.

Gotorlekuen kokagunea

Antzinako gotorlekuak, ezagutzen ditugunak bederen, lau eremu motatan atzematen dira:

- Mendi-gainean kokatuak Protohistoria garaikoak.
- Ibar zabalen erdian erromatarren aitzineko *oppidak*.
- Ebro aldeko lautadako tontorretan Posthallstatt garaikoak.
- Erromatar Inperio bukaeratik Goi Erdi Aro bukaerarainoko gazteluak.

1. Protohistoria garaiko Iparraldeko mendietako gotorlekuak

Hirurogeitik gora errolatu ditu F. Gaudeul ikertzaileak Iparraldean, egituraz doi bat desberdinak.

Lehen oharpena hauxe da: haien kontzentrazio handiena Uhaitza (Z) eta, bereziki, Goi Biduze (NB) aldeko ibarretan dagoela.

Akitanian behera, mendez mende, uhinez uhin, Europa ipar-ekialdetik etorritako indoeuropar leinu eta gudaroste inbaditzaileen igarobide naturalak izan ziren Goi Biduze eta haren auzo-ibarrek. Bidean zehar, Brontze eta Burdin Aroko gotorlekuak aurkitzen ditugu *Saltus Vasconum* esparruaren zaindaria, Ebro isuriraino.

Toponimiara itzuliz, ohartzen gara gotorleku horien ingurunean (*h*)*iri* hitzaren arrastoak dauzkagula, gotorlekuan berean edo bertako lepo eta baserri batzuetan (1. ird.).

Ez al zuen denboraren higadurak eta, seguruago, erromatarren hizkuntza latin-erromaniko menderatzaileak ekarri Protohistoria garaiko mintzaira batek sorrarazi (*h*)*iri* hitza emeki-emeki *castellum* > *gaztelu*-z ordaintzea? Protoeuskara, zeltiberiera ala iberiera, (*h*)*iri*-ren erroak zein lurretan sortu eta sakondu ziren, euskal hizkuntzalarien esparruan ez gaitezke sar. Halere, Mitxelena, Gorrotxategi, bereziki Lakarra, eta beste euskalari batzuen azterketek gogoeta asko pitzarazten dizkigute.

Zer definizio zeukan toponimo horrek garai haietako biztanleentzat, gotorleku ala bizileku?

Beti (*h*)*iri*-ri dagokionez, jatorrizko hizkuntzaren begiratzeko lehia kausitzen dugu gotorlekuen toponimo batzuetan, bi hizkuntzak, euskara eta erromanikoa elkarri juntaturik aurkitzen ditugularik molde tautologiko batean. Adibidez: *Gaztela(i)ri* (Etxarri, Z), *Gaztelai(ri)a* (Sohüta, Z), *Gaztela(i)ria* (Zalgize, Z), *Gaztela(i)riko botxia* (Lakarra, Z). Nafarroa Beherean eta, bereziki zuberotarren ahoskeran, *i* eta *n* fonemen itzaltzea edo sinkopa egitea ohitura da aspaldidanik.

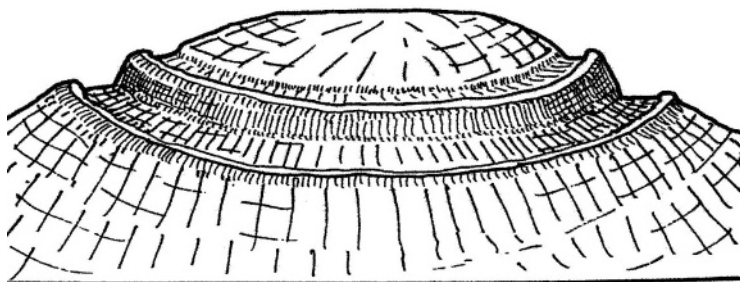
Goi Biduze eta auzo-ibarren sarreran zenbatzen ditugu, dozena bat kilometrotan zehar, hamalau gotorleku (1. ird.).

Ez zaigu sinesgarri, gehientsuak bederen, bizileku iraunkorrak izan zirenik. Alde batetik, jasan-toki guztiz eskasak dauzkatelako, bai leinu, bai abereak babesteko, malda bortitzak eta gailurreko zabaldua oso xumeak izanez. Irudiei begirada bat ematea aski da konbentzitzeko (2. ird., 3. ird., 1. arg.).

Hiru edo lau gotorlekuk, halere, baldintza osoak zeuzkaten leinu baten bizileku iraunkorra izateko: iparraldetik hegorantz, Kurku (Behauze, NB), Elhina (Armen-daritze, NB), Hoxa (Iholdi, NB) eta Gazteluzaharre (Larزابale, Izura, Landibarre, NB). Azken hori Euskal Herri osoko gotorleku zabalena daukagu (14 ha), Oztibarreko lautada gizona oinetan daukalarik, oso egokia hazkuntzarako eta nekazaritzarako, defentsa-egitura azkarrez osatua, eguzki aldeko malda ezia oso egokia bizilekutzat. Gure iritziz, Gazteluzaharre litzateke Iparraldeko «Intxur».

2. irudia. Mehaltzu - Irimendi - Jutsi - Donaixti NB - Pagola Z (F. Gaudeul).

3. irudia. Ullumendi - Urdiñarbe - Garendaine Z (F. Gaudeul).

1. argazkia. Ullumendi (F. Gaudeul).

Brontze Arotik Goi Erdi Aro bururainoko gotorleku horien alderako lehen oharpena da haien inguruan aurkitzen dugula (*h*)*iri* eta haren hitz senideez osatu toponimo mordoa.

Ohargarri da ezen (*h*)*iri* eta haren hitz senideak aurkitzen ditugula toponimian, Antzinarotik gaur arte, bai Iparraldean, bai Hegoaldeko gotorlekuetan, populu beraren seinale.

2. Ibar zabalen erdian erromatarren aitzineko oppidak

Oppidum, *oppida* daukagu, definizioz, erromatarren garai aitzineko populu edo leinu baten babesleku gotortua, egituraz, Larousse (1982) entziklopediaren hitzetan, zelden defentsa-lekuen antzekoa.

Iru aurritziaz osatu *oppidak*, Iruñea (N), Irunberri (Zangoza, N), Iruña Oka (A) eta Irun (G) ziren, baskoien eta haien populu haurrideen erromatarren garai aitzineko herri nagusiak, gotorlekuen barrenean babestuak, Arga, Irati, Zadorra, Bidasoa ibaien gainaldeko muinoetan kokatuak, estrategikoki toki egokienean, ibar zabalduen zaindari, nekazaritzako eta hazkuntzako lur aberatsez inguratuak.

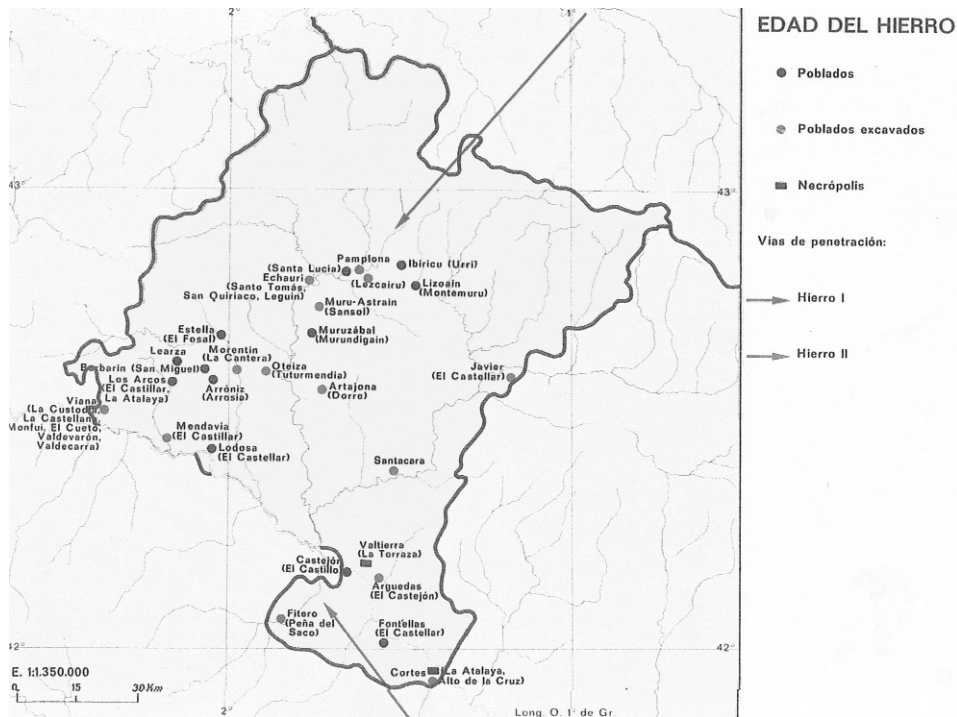
Moncayoko Iruña Antzinarotik, erromatarren garaian zehar, Goi Erdi Aro bururaino, arrazoirik ez zitzaion falta izan baskoi, erromatar, barbaro edo musulmanei *oppidum*, kastro edo gazteluz toki hura zaintzeko. Lurpean metalak eta beste gai batzuk gordetzen zituelako eta nekazaritzako lur emankor zabalak, leku estrategiko garrantzi handikoa zen Baskonia, Ebro behearen eta Ordokiko lurraldeen arteko mugan. Garai haietan Moncayoko Iruñak zeukan mugari etnolinguistikoaren ikurra, hor daukagularik, oraindik, Erdi Aroko gaztelu erraldoi, larderiatsua (Narbaitz, 1975: 255-256).

Baskoi populuak bantzatu ondoren, erromatarrek *oppida* haiek egituraz birmoldatu zituzten eta *castrum* bilakarazi. Beste *oppida* asko bazegoen garai haietan, baina segurtasun falta handia zeukatelako deseginak izan ziren.

Iruña, *Iruñe*, *Irun* toponimoak Erdi Aroan dira aipatzen testuetan lehen aldiz, *Pompaleo*, *Beleia*, *Oiasso* direlarik agertzen autore klasikoen idazkietan (Narbaitz, *ibidem*). Ez al zituzten erromatarren garaiko idazleek, menperatzaileen mintzaira erabiliz, deliberatuki euskal leku-izenak baztertu eta konkistatzaileek eman izenez ordezkatu? Alderantziz, baskoiek zituzketen, mendez mendez, transmititu beren mintzairan jatorrizko leku-izenak. Historian murgilduz, etsenplu asko dauzkagu. Adibidez: *Ostabat*, Nafarroa Behereko hiri historikoa, Konpostelako Europako hiru bide nagusiak elkartzen ziren lekua, XI. mendeko idazleek aipatzen zuten, *Izura*, jatorrizko euskal izena, nehon ez dagoelarik agertzen.

3. Posthallstatt garaiko lautadetako gotorlekuak

Eboren bi aldeetako lautadetan aurkitzen ditugu Posthallstatt garaiko gotorleku batzuen aztarnak, K.a. VI.-IV. mendeetan zehar inbaditzaile zeltek eraikiak (Baroja, 1982: 51-52).

4. irudia. Ager Vasconum lurraldearen iparraldea.

Egoitza haiek tontor batzuetan finkatuta zauden, lurrezko eta harrizko pezoiez inguratuta, zeinetan lubakien arrastoak ere aurkitzen diren.

Toponimia aldetik ohar batzuk *Ager Vasconum* esparruan finkatuta zeuden herrixka haiei buruz: *Saltus Vasconum*-en mugatik gertu, *Ager Vasconum* lurraldearen iparraldean aurkitzen dugu Burdin Aroko herrixken izen mordo bat *iri*, *iru*, *ri*, *ria*, *li* aurrizki, atzizki edo hitzaren barneko elementuz osatuak (4. ird.)⁴ Etxauri, Iburiku (Urri), Lezkairu, Lizoain, Legaria. Mendebaldean ere, Araban aurkitzen ditugu zelta edo beste indoeuropar batzuen herrixka gotorrak: Biasteri (La Hoya), Olarizu (Gazteizko auzo bat).

Ohargarria da ere, toponimiari dagokienez, *Ager Vasconum* esparruan, Burdin Aroko herrixkek daukaten maiztasuna «gotorleku» adierazpen edo esanahiarekin:

- Euskara edo bederen latinetik euskaratu errokoak: Monte Muru (Lizoain), Muru Astrain (Santsol) Muruzabal (Murundigain), Tatur mendia (Oteitza), Dorre (Artaxoa). Erro zeltakoak, mapan agertzen ez direnak, *fortaleza* adiera duen *-dunon* atzizkidunak (Baroja, 1945: 222): Navardum (Sos del Rey-ren ekialdean), Berdun (Anso ibarraren sarreran).
- Latin > erromaniko > gaztelania errokoak: El Castellar (Xavier), El Castillar (Los Arcos), El Castillar (Mendabia), La Castellana (Viana), El Castillar (Lodosa), El Castillo (Castejon), La Torraza (Valtierra), El Castejon (Arguedas) eta El Castillar (Fontellas).

4. *Atlas de Navarra*, Caja de Ahorros de Navarra, 1977.

Denboretan urrunago murgilduz eta baskoien esparruan geratuz, *Graccuris*, *Graccus*-en uria «*Graccuris, antea Ilurcis nominabatur*» (Tito Livio, *Epitome XLI, In Narbaitz*: 122).

Calagurris-en etimologiaz, Julio Caro Barojaren oharpen eta iritzi hauek merezi lukete gogoeta bat:

«Calagurris» vale tanto como «Garagorri» = 'altura roja'. Aquí yo he de aceptar el punto de vista de Menéndez Pidal al rechazar la palabra «gorri» como componente, y pienso que es mejor para explicar el nombre recurrir a «uri (cuya «r» ya se ha visto que a veces se hace fuerte), o acaso a otra palabra. La «u» de «Calagurris» induce a separar el nombre de los que tuvieron una «Q» más o menos remota que se diptongó en «ue». Ya se ha insinuado, sin embargo, que es problemático que tal diptongación tenga el significado que se pretendió en un principio, ya que al estudiarla se han unido topónimos de vario origen, unos romance, otros de origen vasco posible. De todas suertes, el problema que plantea merece atención fuerte, y sobre él y otros análogos quiero hacer unas cuantas observaciones ahora.

...La idea de que ésta es una palabra céltica que defendía Lizop, ha sido rechazada por Vendryes. Dauzat creyó poder establecer que significaba fortaleza, en lo que estaba de acuerdo con Schuchardt, que ya enunció esta suposición en 1913, indicando un paralelo hamítico. Pero en lo último se apartaba el autor francés del austríaco, pues en «cala» veía una palabra ligur (Baroja, 1945: 191-192).

Hizkuntzalaritzan aditua ez izanagatik, tentazio handia pitzarazten digu hone-lako euskal itzulpenak: *Calagurris* > *Uri* gotorlekua? Kasu bertsua aurkituko dugu urrunago 4.1.2. puntuan Zuberoako *Gaztela(i)ri*, *Gaztala(i)ri* eta Antzinaroko beste gotorleku batzuekin.

Ohargarria da (*h*)*iri* eta beste euskal toponimoen sekuentziaren kontzentrazioa handiagoa dela zenbat eta *Saltus Vasconum*-etik hurbilago egon, itxuraz, baskoien mintzairaren (protoeuskara) eraginkortasunaren seinale, eta lautadaren erditik hegorantz desagertuz doazela, mintzaira latin-erromanikoek gainturik.

4. Goi Erdi Aroko gazteluak

Gehientsuak erregeen alkaide eta jauntxoen egoitza gotortuak dira, batzuk lubakiz inguratuak, harri pikatuz eraikiak, asko, harresi-lerro batez inguratuak, X.-XI. mendeetatik Goi Erdi Aro bururainokoak.

Barbaroen garaitik, ustez bederen, X. menderainoko gotorleku batzuen aztarnak deskubritu ditu Iñaki Sagredok azken hamarkada honetan Nafarroa Garaiko ekialdean (Sagredo, 2011: 6-9). Momentuz horien datazioa eta iragana ez daiteke aurreratu, V.-X. mendeen arteko historia ilunean dauzkagulako oraindik.

Mendeetan zehar, egoitza gotortu haien eraginkortasuna eta jabeen menpekotasuna, bai eta aberastasuna ere ahulduz zihozenez, gazteluak hustu ziren eta jauntxoak dorretxe eta palazioetan finkatu.

Halere, izan gaztelu, dorretxe edo palazio, (*h*)*iri* eta haren hitz senideen izenez deiturik aurkitzen dugu mordoxka bat oraindik.

XVI.-XVII.-XVIII. mendeetako egoitza laukitu batzuk atzematen dira ere, *Irun*, *Irunea* deituak dorretxe izanak itxuraz.

Gotorlekuak

Gotorlekuak *iri*, *iru*, *uli*, *ullu*, *eli*, *il*, *li* eta *uri* osagaien araberrako sei taldetan sailkatuko ditugu, Antzinaroa, Goi Erdi Aroa eta Erdi Aroa ere kontuan izanik.

1. *Iri* osagaiaz eraikitako gotorlekuen izenak

1.1. *Iri*- aurrezkiak

a) Antzinaroko gotorlekuak

Irigain (Usurbil, G)

Hona, leku horretan egin berri diren indusketen M. Ceberio Rodriguez-en (2010) txostenaren laburpena:

Artikulu honen bitartez, Irigain aztarnategia (Usurbil, Gipuzkoa) ezagutzera eman nahi da; Oria ibaiaren beheko zatiko Antzinaroko populazioari buruzko lehenengo testigantzak aurkitu dira bertan. Lan honetan zonalde horretako populazioa nolakoa izan zitekeen proposatzen da (243.-259. or.).

Zoritzarrez, leku horretako aztarnak baso-birlandaketa obrek guti edo asko desagerrarazi dituzte. Indusketek azaleratu dituzte, halere, Antzinaro eta erromatarren garaiko zeramika, eltze puska eta lanabesak erakusten dituztenak.

Ikusiz *Irigain* inbasio-leku arriskutsuenetarik batean zegoela, bai itsasotik, bai ibaitik, are gehiago lur bidez, Zarautz Getariako bide gainean zegoelako, Irian zehar, ez da sinesgarria gotorleku babeslerik gabe zegoela.

Leku horretatik gertu dagoen *Iria*-n indusketarik egin ote da? Ohargarri bezain gogoetagarri zaigu «*iri*» eta «*iru*» toponimoen maiztasuna Oria ibaiaren zati guztiz estrategiko horren ingurumenean: Irisasi, Irigain, Iria, Ilunbe, Irurita (Irurubietan), azken hori palazio-etxe gotortua Zubietako ibiaren zaindari, orainokoa, Iruritz salbu, «*ciudad*» ala «*vilae*» aztarnarik gabekoa.

Ursuiako gotorlekua

Ursumendin (670 m), Hazparne-Kanbo (L), gailurrean kokatua dago lurrezko gotorlekua, mailaka osatua. Ipar-ekialdeko lur-hesiaren kanpoaldeari deritzo *Irigibeleta*. Toponimo hori darabilte oraindik bertako herritarrek. *Hirigibel* grafiaz ekarria da IGN mapan (Cambo Hasparren, 1/25000 n°1345 OT). Hego-mendebaleko magalean (362 m) defentsa-leku baten pezoiz-aztarnak ezagun daude oraindik, eta bertako iturria *Iriberr* izenez ezaguna da (Gaudeul, 1972a).

Mehaltzu-Irimendi

Jutsi, Donaixti (NB), Pagola (Z) herriek mugatzen dute gotorlekua. Ekialdeko oinetan daukan lepoakari deritzo *Idiondoa* (*idi = iri*). IGN mapan (1445 Ouest Saint Palais) hegoaldean dagoen lepoari deritzo *Col d'Iregui* (Gaudeul, 1973d).

Munibe aldizkariaren 54. zenbakian (Casaubon, 2002) *Iriegi* izango zela aurreratu egin nuen, *Iregi* «*iratze hegi*» baztertuz, lekua otetsu dagoelako eta gotorlekuaren magalean zegoelako. 2002az geroztik egin toponimia-ikerketak erakutsi digu donaxtiar zaharrenek *Irimendi* ahoskatzen eta izendatzen zutela gotorlekua (Duvert eta Aguegaray, 1988: 109) (1. ird.).

Urkulu, Iriburieta, dorre trofeo soil bat ala gotorleku ere?

Urkulu mendiak —1.419 m, Orbaizeta (N)— izena zor dio gailurrean kokatutako harri landuzko dorreari. Luzaro enigmatiko geratu den eraikuntzaren sekretua Jean Luc Tobie ikertzaile erromanistak zulatu zuen erromatar trofeo bat zegoela azalduz.

Urkuluren hego-mendebaleko magalean, Arnoztegiko lepotik gertu, *Iriburieta* toponimoa aurkitzen dugu. Aezkoako eta Garaziko mendi-lurren arteko partzuergo-dokumentuek (Aezkoa 1556-1559) aipagarri daukate *Iriburieta*, bai eta Frantzia eta Espainia arteko mugak finkatzen dituen Elizondoko itunak ere (1785-08-17).

*Iriburieta*ren etimologia edo esanahia, historialari askoren iritziz, datorkioke Garazi eta Aezkoako mendi-lurren mugan edo buruan dagoelako.

Behar den zuhertasunez ausartuko naiz beste interpretazio bat azaltzen.

Garaziko artzain-bide protohistorikoa Ebro alderantz, Iratiko ibarrean zehar, Urkulu mendiaren oinetatik zihoan, eta bidearen bi aldeetan aurkitzen ditugu Burdin Aroko megalito ugari (Blot, 1978). Erromatarrek ere bide beretik zetozen, Ponpeiorenen garaian Ibañetako bidea egin aurretik.

Ohargarri da ezen Leizar Atekatik harat, Orreagako bide-hegian megalitorik ez dagoela edo, bederen, oso guti. Alderantziz, zenbat eta gertuago Urkulutik, orduan eta gehiago dauzkagu, eta kontzentrazio ugariak mendiaren hegoaldeko oinetan dauzkagu, *Irupil* eta *Maotxeko* (Mairuetxe) (Urrutibéhéty, 1977) zabaldu-retan, Ebroko bidean zehar. Ordoki belartsu haietan bizi izango zen artzain-leinu handi bat Burdin Aroan.

Urkulu gailurra ikuspegi paregabea izanez, leku egokiena aukeratu zuten erromatarrek beren trofeoa finkatzeko eta, denbora berean bide zaharraren harat-honakoak zaintzeko.

Hargatik, ez da sinesgarria lekuko leinu baskoiek ez zutela *hiri* bat eraiki gune estrategiko horretan. Brontze Arotik hona, inbaditzailea, Akitanian zehar, bide zaharretik goiti zetorren, eta Urkuluren oinetatik igarotzea ezinbestekoa zeukan. Erromatar trofeoaren eraikuntzak ekarri zukeen, beharbada, gotorleku baskoien desagertzea.

Iriburieta «*gotorleku*» esanahia, historialarien hipotesiaren bestelako gehigarri gisa azaltzen dugu zuhertasunez.

II(h)arrimuno edo Iliharrimuno gotorlekua (Suhuskune, Landibarre, NB)

Harri beltza izenez ere ezaguna da. Lubaki erraldoi batez inguratua, Landibarreko harana, iparraldera, eta Irisarrikoa, hegoaldera, zaintzen zituen (Gaudeul, 1977a: 39).

Ihapizta Ahaizekoa

Ortzaize (NB) herriko Ahaize auzoko bi mendixken gailurrean (183 m - 172 m) kokatuak daude *Ihapizta* izeneko gotorlekuak (Gaudeul, *ibidem*).

J. B. Orpustan hizkuntzalari eta historialariaren iritziz, *iha* = *iria* zuberotarren eta baxenabartar batzuen ahoskeran (Orpustan, 2000).

b) *Goi Erdi Aroko gotorlekuak: mokorren gaineko gotorlekuak*

Idiondoa baserriaren gainaldeko mokorra (Ainhize-Monjolose, BN) edo Xerra

Baserriaren gainaldean pezoiak ezagun ziren ez hain aspaldi, *Xerra* izeneko larrean -*xerra* = *cerro*-, lur berria osatzeko makinek desagerraraziak. Auzoari Bastida deritzo.

Iriberriko mokorra (Ahatsa-Bazkazane, NB)

Iriberria XVIII. mendeko aitoren semeen egoitza daukagu (2. arg.).

2. argazkia. Iriberria (Ahatsa-Bazkazane).

Bertan, jatorrizko dorretxe desagertuaren mokorra osorik daukagu, 1330 aurrekoa, Nafarroako artxibo zaharrek salatzen digutenez. *Villeneuve* (Orpustan, 1974: 158) izenez ezagutua zen garai hartan baina, *Iriberrri*, euskal izena galdu gabe, mendeak iragan ditu gaur arte.

3. argazkia. Iriberriko mokorra (Ahatsa-Bazkazane).

c) Erdi Aroko gotorlekuak: Gazteluak - Dorretxeak

Gazteluak

Goi Erdi Aroko Irilaun (Bergara, G) gazteluaren aztarnak ezagun daude oraindik, Gaztelu izeneko muinoaren gailurrean, Elosuako San Andres santutegitik gertu. «*Por lo que da la idea, el terreno responde quizá al tipo de fuerte de Aizorrotz, Auza Gaztelu, Arkale y otros ; es decir, fortines de vigilancia y dominio de los collados, de un notable interés militar...*» (Peña Santiago, 1982: 106).

Dorretxeak

Goyeneche-ren erranetik, eraso bortitzen ondorioz edo mendeen higadura jasan dutelako, oso dorretxe eta gotorretxe guti geratzen zaigu, jatorrizko arkitekturarekin bederen (1979: 248). Historialari horren iritziz, itxuraz aldatu direnen artean, orain, oin karratuko etxe zabal eta goratasun handiko batzuk daude, dorrekasko motzak. Egituraz horma lodiak dauzkate eta defentsarako leiho hertsia bat edo beste mantendu dute.

Iriberry (Amikuze, NB)

Amenduze udalerriko auzo bat dugu, Goi Erdi Arokoa, (XIII.-XIV. mendekoa) 60 metroko goratasuneko muino baten gainean kokatua, Biduze ibaiari so dagoela (Baratchart, 1990: 19-10).

Lurrezko azpiegiturek salatzen dute antzinagoko gotorleku baten gainean eraikia zegoela eta, bere garaian, pezoiz gainean finkatu hesolez babestua zitekeela.

Irigoyen (Itoitz, N)

Longida udalerriko herrigunea da, berriki urperatua bere lau etxe, eliza eta hilarriekin. *Irigoi*en etxea, dorretxea zen, leku gorenean kokatua.

Irisarri (Irisarri, NB)

Nafarroa Behereko mendebaldeko udalerraren lehen aipamena XIV. mendekoa da.

XII. mendekotz gotorleku-egoitza bat finkaturik zegoen leku horretan, Santiagoko ospitale bat babesten zuena, Jerusalemeko Jondoni Juanetar zaldunek eraikia, sarrien erdian (Goyeneche, 1979: 610-611).

Irisarri (Igantzi, N)

Juan Luis Seisdedos-en hitzek, «*La casa está asentada sobre un viejo fuerte*», argi uzten dute gotorlekua izandakoa dela (Seisdedos Bouzada, 2000: 19) (4. arg.).

4. argazkia. Irisarri, Igantzi.

Iriberrri sekuentzia

J. Altadill (1917), J.J. Uranga (1983: 39) eta F. Idoate (1954-1966) historialariek bereziki, ezagutarazi dizkigute Nafarroako *Iriberrri* izeneko bizigune desagertuak, edo hustuak, gizadiaren oroimenetik itzaliak, gehientsuak gotorleku baten babespean eraikiak XI.-XII. mendeetan, Euskaldun erregeen erreinu-garaian, nortasun handiko gazteluzain edo alkaide leialen manupean emanak. *Iriberrri* haiek gune estrategikoetan finkatuak zeuden, denbora berean nekazaritzarako gai ziren larretarik gertu.

Gutxienez, 9 *Iriberrri* zehazten dizkigute. Adibidez, *Iriberrri de Atez*, non geratzen baitira oraino, Belaz de Medranotarren gotorlekuaren aztarnak, bai eta *Iriberrri de Orba*, *Iriberrri de Leoz* ere, non gaztelu zaharra zutik baitago oraino.

XVII.-XVIII. mendeetako *iri* eta haren hitz senideen izeneko baserri batzuk aurkitzen dira gotorleku zaharrenen ondoan:

Iribarnea baserria (Irisarri, NB)

Herriaren iparraldeko *Gaztelu-zaharre* izeneko gotorlekuaren pezoien barrenean dago (Gau-deul, 1980d).

Irigaraia (Suhuskune, NB)

Harri beltza edo II(i)arrimuno gotorlekuaren oinetan dagoen baserri bat daukagu.

5. argazkia. Iribarnea baserria gotorlekuaren pezoien barne.

Ihapizta Ahaizekoa (Ortzaize, NB)

Jada aipatu *Ihapizta* izeneko gotorlekuaren magalean, (*h*)*iri* osagaidun bederatzi baserri badauzkagu: *Iriarte*, *Irigarai*, *Irigoién*, *Iriberrri*, *Irigoiz*, *Irikin* eta abar.

J. B. Orpustan hizkuntzalari eta historialariaren iritziz, *iha* = *iria* da zuberotarren eta baxenabartar batzuen ahoskeran. Eta nahiz gotorlekuaren magalean kokatuta egon, euskal toponimo eta domonimoen adierazpenen adituak ez die loturarik aurkitzen *iha* gotorlekuarekin, eta auzo edo ontasun esanahia lotzen die (Orpustan1977: 21-32).

1.2. -iri atzizkidunak

Iri bigarren osagai agertzen delarik, hizkuntzalariek beharko dute trenkatu izen, adberbio ala aditz adiera duen, guk «gotorleku» adiera emanen diogu.

a) Antzinaroko gotorlekuak

Gaztelari izeneko gotorlekuak

F. Gaudeul-ek Kristo aurreko gotorlekuetan, hiru erroldatu ditu:

- *Gaztelari*, «*Le Tuquet*» gaskoi homonimoaz ere ezaguna (Etxarri, Z).
- *Gaztalaria* (Zalgize-Donztebe, Z).
- *Gaztelaia* (Sohüta, Z)⁵.

Dirudienez, elkarri loturiko bi elementu aurkitzen ditugu toponimo horien osakuntzan. Alde batetik, *gaztela* edo *gaztelu*, latinezko *castellum*-etik datorrena, eta, bestetik, *iri*, *ii* lehen bokala ezkutaturik dagoelarik, *Gaztela(i)ri* eta *Gaztela(i)ria* izan zitezkeenak.

Gaztelaiak, alderantziz, *-r-* kontsonantea ezkutatzearekin jasan duke *Gaztelai(r)ia* bi *-i-* bokalen kontrakzioa.

Gaztela eta *iria* esanahi bereko bi elementu dauzkagu, Erdi Aroko toponimian oso ohituak (tautologia). *Gaztelarri*, harrizko gaztelu, hipotesia, F. Gaudeul-ek bazterten du hiru gotorlekuak lur hutsez osatuak baitaude, harrizko eraikuntzen arrastorik gabe. Bestalde, egungo *-r-* kontsonantearen ahoskera, zuberotarrez, gertu dago *-rr-* lapurtar ahoskeratik.

b) Goi Erdi Aroko gotorlekuak

Gaztelari gotorlekua (Gamarte, NB)

Harrizko hormaren hondarki batzuk geratzen dira *Gaztelari* mokorraren gailurrean (Gamarte, NB).

Euskoarkeologia erakundeak eginiko indusketek frogatu ahal izan dute Antso VI.ak, 1191 aldean, eraikiarazi gotorlekuaren aztarnak direla.

Rocabrun izenez ekarria da garai hartako dokumentuan (Normand, 1995).

«*Gaztelari*» ahoskatzen dute bertakoek, eta ez «*Gaztelarri*», orain, zoritxarrez, ahoskatua dagoen gisan erdaldunez.

c) Erdi Aroko gotorlekuak

Mendiria (Donamartiri, NB)

Galtzada zahar batek darama dorretxera.

Mulari (Mula(i)ri) (Ereiti, NB)

X.-XI. mendeetako gotorlekua (*castrum*), muinoxka baten gainean kokatua zen —*mul = mun?*—.

Agaramontarren lehen egoitza zen (*castrum*). Geroxeago finkatu ziren agaramontarrak Bidaxunen (Urrutibéhéty, 1982: 266).

5. J. P. Massie, M. Saule eta Gaudeul-ek aipatzen dituztelarik.

Uharte Hiri (Uhartehiri, NB)

Lehen aipamena XII. mendean aurkitzen da (1135-1136) (Goyeneche, 1979: 651), Oger jaunaren garaian. Lehen gotorlekuaren babespean sortu zen izen bereko udalerrria. Uharte Hiriko jauntxo gudariak pertsonaia historiko nortasun handikoak agertzen dira XI. mendetik XVIII. menderaino. Lehen gazteluaren oinarrietan finkatua izan zen oraingo gaztelua XVII. mendean.

Zubiri (Arraioz, N)

Erdi Aroko dorretxea, Baztan ibaiaren bazterrean finkatua dago, zubi zaharretik gertu.

Aiztiria (Irun, G)

Lapize auzoko baserri bat da. «Era un caserío fortificado» (El Iruñés, 1990) lekukotasunak defentsa-etxe bat izana dela salatzen du.

2. Iru aldagaiaz osaturikoak

Iru aurrizkiari hiru zenbakiaren adiera eman diote autore askok. Denbora berean *iriren* esanahi bera azpimarratzen da (Michelena, *Apellidos Vascos*). Humbolt-ek, alderantziz, «vega, valle» oraingo *ibar* adiera ematen dio.

Azalduko ditugun leku-izenez gotorleku adiera ematera ausartuko gara.

2.1. Iru- aurrizkidun gotorlekuak Antzinaro eta erromatarren garaikoak

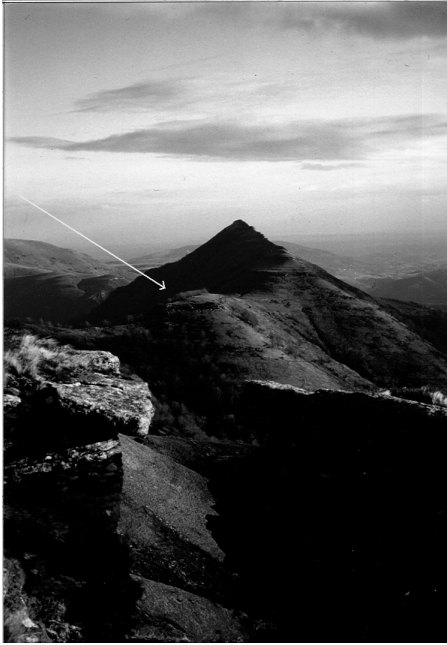
Irubelakaskoa gotorleku itxurakoa

Iparraldeko Baztan ibaia, Errobi ibaiaren ezker aldeko beso bat daukagu (Bida-rrai, NB), Nafarroa Garaian jaiotzen dena. Mugatik gorantz bi besotan zatitzen da, Urrizate erreka ezkerrealdetik (Erratzu, N) eta Aritzakun erreka eskuinaldetik (Arizkun, N) Irubelakasko mendiak (970 m) bereiziz.

Hegoaldetik Meaka (Erratzu, N) eta Intzulegi (Arizkun, N) lepoek mugatzen dute esparrua.

Iparraldetik begiratuz, Irubelakaskoa mendi zut bat daukagu, aldapa bortitz batek daramana piramide itxura daukan gailurreraino (6. argazkia). Arkaitz mailakatu eta tarte belartsu batzuek —bela— inguratzen dute kaskoa, guneari gotorleku baten itxura emanez: iru-bela-kaskoa. Ohargarri da ere aldaparen lehen mailari deritzola *Kastilla* edo *Kastilloa*, bai eta *Xuriko* ere, txakur zaindari baten izen afektiboa. Geziak erakusten du lekua.

Euskal Herriko mendialdeko leku-izenetan toponimo figuratibo ugari kausitzen dugu, adibidez, Zaboze mendiak (Arbaila, Donaixti-Hozta, NB) badauka gailurrean harkaitz erraldoi bat, dorre itxurakoa, eta bertako artzainek esaten diote *Gaztelua*.

6. argazkia. Irubelakasko, Kastilloa/Xuriko.

7. argazkia. Irubelakasko, Kastilloa/Xuriko hurbiletik.

Berrogeita hamar bat baserri zeuden kokatuta Irubelakasko eta beste inguruko mendi-magaletan eta erreka hegian duela oraino hirurogei urte, eta herrixka bat sei etxerekin Aritzakun aldean (Perez de Villareal, 1979). Gaur egun hiru baserri baizik ez dira geratzen bi haranetan.

8. argazkia. Aritzakun urre-meategiaren hondarkiak.

Nahiz oso ezkutatua egon, gune horrek iragan histo-riko garrantzitsua ezagutu zuen duela bi mila urte inguru, urre-meategi erraldoi bat zegoelako mendiaren oinetan.

Pirinioetako urre-meatzeen lehen aipamena Plinio erromatar garaiko idazleari (K.o. 23-79) zor diogu (Plinio, Lib. XXXIII, kap. VI in K. Larrañaga, 1996). Anibalek (K.a. 247-113) akitaniarrei ustiarazi Baebelo lurpeko meatze erraldoia guziz aipatzen du, «egunero hirurehun libera zilar metalkiren emankortasuna zeukalako».

José de Moret Mendi (1616-1687) historialari eta Nafarroako kronikariaren iritziz, Aritzakun izan daiteke, Baebelo. Gure historialari nafarrak irakurketa makurra egin bide zuen, zeren Aritzakunen eta Urrizaten ez baitago lurpeko meatzerik eta are gutiago zilarrik. Baebelo izan daiteke gaurko arkeologoen iritziz, Arditurri (Oiartzun, G).

Alderantziz, milaka mendetan zehar, horma eta euriek eta uholdeek bertako mendiak arraskatuz ekarritako sedimentuek urre ugari garraiatu zuten Irubelakasko oinetaraino. Lekuko hor daude ehunka edo milaka ustiatzailek utzi hondarki meta inpresionagarriak (8. arg.).

Erromatarren garaira garamatza horrek gutxienez, ustiapen molde berezia zeukatelako, «*ruina muntion*» Pliniok deituta, lekuko hor daukagula, oraindik, Etxebertze baserriaren behealdeko lubaki erraldoia.

Erromatarren garaiaren aitzin, tarbeliar leinuek ere ustiatu zuketan urre-meategia Kanbo-ltsasuko (L) urre-meategi erraldoiarekin betan (Larrañaga, 1996: 236).

G. Vié-k (1979), Euskal Herriko eta Espainiako meatze askoren ingeniari ustiatzaileak, segurtatu zigun Aritzakungo urre-meategiaren izaera eta egin zituen hondarkien azterketek urrea jasaten dutela oraindik.

Erromatarren garaiaren aitzin, tarbeliarrek ere ustiatu zuketan urre-meategia, Kanbo-ltsasuko (L) urre-meategiarekin betan. Estrabonen (K.a. 585) esanetik (Larrañaga, 1996): «*Tarbeliarrak urre meatze emankorrenen jabe daude, eta lur azal-azaleko putzuetatik ateratzen dauzkate esku ahurraren zabaltasuneko negurriko pezak*».

Gaurko arkeologoen iritziz, geologia aldetik, tarbeliarren esparruan aurki zitezkeen leku bakarrenetakoetan, Kanbo-ltsasu eta Aritzakun-Urritzate daude. Dena den, egitura defentsibo antzeko leku asko badaude tontor kaskoaren magaletan eta oinetan, batzuek dudarik gabe gizonen eragina salatzen dutena (9. arg.).

9. argazkia. Irubelakasko, gizonaren lana nabarmenki ageri da.

Bururatzeko, aitortu behar dugu espekulazio hutsean geratzen garela urre-meategiaren jatorriaz, esparru osoan indusketarik inoiz egin ez delako.

Ilunzar gotorlekua non (Nabarniz, B)

Luchaire, J.C. Baroja eta Mitxelenak azaltzen digute, euskaran *r/l* usu aldizkatzen diren fonemak direla. Beraz, *ilun* eta *irun* adierazi bereko adierazletzat hartuko ditugu.

Aspalditik ezagutua, indusketetan emana izan zen, 1945 aldean, Taracena Aguirre eta Fernández de Avilés arkeologoen zuzendaritzapean (Aguirre eta Fernández de Avilés, 1945: 41-42). Hona Fernando de Hormaechearen deskribapena, 1846koa:

Goi-bizkar haietan aurkitzen ditugu gotorleku pezoikatu baten arrasto ezagunak, bide batez zeharkatua barrenetik eta pezoik batez inguratua kanpo aldetik. Konfigurazio eliptikoa dauka eta, dirudienez, geltoki izango zen kostalde eta

barnealdeko bidean. Mendi-bizkarrean zehar, egitura defentsiboak segitzen du Gaztiburuko «castroan» zehar, hego-mendebal buruan diren Batzarriko defentsalekuaren aztarnetaraino (in Balparda, 1924: 65-66)⁶.

Intxur herrixka gotortua

Euskal Herriko gotorleku zabalenetakoa (Tolosa, Albistur, G), indusketetan jarri zen 1957an (Barandiaran, 1961: 31-33) eta segitua dago oraindik ere (Peñalver eta Uribarri, 2002: 247). Material ugari argitaratua izan da, erakusten diguna Azken Brontze Arotik Bigarren Burdin Aroraino leinu batzuen herrixka bat finkaturik zegoela hor.

Intxur toponimoak interpretazio ugari sorrarazi arren, enigmatiko geratzen da oraindik.

Kontuan hartzekoa da, halere, behar den zuhurtasunez, J. M. de Barandiaranen oharpena lehen indusketaren ondorioz: «*Inchur (Intxur, segun la grafia vasca) es una montaña que se erige en el centro de Gipuzkoa. En boca de muchos habitantes del contorno el nombre de Inchur suena Inchurre, y en viejos papeles consultados por Sebastian de Inchausti es Irunchur*».

Erdi Aroko gotorlekuak

Irubea (Ainhoa, L)

Juan Perez de Bastan Amaiurgo errege-gazteluaren gobernadoreak (1208) eraikiarazi zuen Ainhoako bastidaren gainaldean bere gaztelua. *Irubea* etxea, karrika nagusian dago, gazteluaren behealdean (Elso, 1977: 136).

Irumendi (Milafranga, L)

Irumendi deritzo Errobi ibaiaren eskuin aldetik luzeran, 80 metroko goratasunean hedatzen den ordokiari. Ezponda zut batek mugatzen du ibai aldetik eta, lekuka, pezo baten aztarnak ezagun daude oraino ezpondaren hegian.

Bide zahar sakon batek darama ibai bazterretik ordoki erdirantz, *Irunberri* deituriko XVIII. mendeko etxeraino. Mendebaletik, *Poyloa* deitu muino artifizial batek bururatzen du ordokia. Etxe-eraikuntzaz estalia izanagatik azken urte honetan, muinoa zorupean hor dago oraindik.

Bi mintzaira desberdinen elementuak uztarturik osatu da Poyloa: *Poey* = *muino*, okzitanieraz; *loa* = *lekua*, euskaraz. Adibidez, *Zabaloa*, *Astarloa*. Egituraz badirudi Poyloa muino gainean dorretxe bat zegoela, zeinak zaintzen baitzuen ibai aldetik Milafrangatik Baionarantz doan bide guztiz garrantzitsua .

Irumendi (Hiriburu, L)⁷

Irumendi, Hiriburu udalerraren bizkar luzearen ekialdean finkatua bide zen.

Bi leku daude, bata bestetik oso gertu, izen berekoak edo bertsukoak. Urmendi (Urimendi?) izenez ezaguna da leku horietarik bat.

6. Jakes Casaubon-ek itzulia.

7. Hiriburu (St-Pierre-d'Irube) udalerraren izenak *Irumendi* eta *Ur(i)mendiren* antza izan dezake.

Segurtamenik eman gabe, hona Eugène Goyeneche historialariaren iritzia: «*Irumendi est peut-être l'ancienne Urmendi, forteresse construite par le Bayonnais Dominique de France, en 1316, sans doute pour se protéger de l'hostilité des Labourdins à l'égard des Bayonnais*» (Goyeneche, 1979). Gotorlekuaren zimenduak ezagun bide dira oraino (Desport, 1991: 108).

Irulegiko mokorra (Irulegi, NB)

Dirudienez, Irulegi herriaren izena mokorraren izenetik datorkio. Kapera bat eta hilerri zahar bat daude hor gaur egun (10. arg.).

Eugène Goyeneche historialariak segurtatzen zuen gaztelu bat bazegoela Irulegin 1354an (1979: 611). Jean Baptiste Orpustanek dio Irulegiren esanahia izan litekeela *Iralur hegi —iratze lur hegi—*. Halere beste esanahi bat ez du baztertzen, zeren *Irulegiri* kausitzen baitio antzekotasuna *Irun, Irunberri* eta antz bereko leku-izen batzuekin (1991: 131).

10. argazkia. Irulegiko mokor feudala (Jakes Casaubon).

Ez du baztertzen ere, *Irulegi* toponimoa mokorraren gaineko gaztelu edo dorre-txearen izenetik etortzea.

Irulegi (Lakidain, N)

«Castillo entre los valles de Aranguren y Elzagaondoa en término de Laquidain» (Ilarregui, 1869).

2007an Aranzadiko ikertzaileek historiaurreko gotorleku baten aztarnak aurkitu zituzten, *kastilloa* baino gorago eta gertu, mendi beraren gailurrean. Irulegi (Carrère Souto, 2008: 86-89), jatorriz, berdin izan zitekeen gailurreko gotorlekuaren izena.

Irulegi (Betelu, N)

Altadill-en hitzetan «*Fué una fortaleza navarra de condición señorial*» irakurtzen dugu (1977: 282-290), eta hiru tontor adiera eman zion, «*tres montículos*» haren hitzetan.

Irunberri (Donazarre, NB) -11. arg.-

Irunberri gazteluko jaunak Nafarroako erregearen gudari leial agertu dira beti. Haien lehen aipamena 1189. urtean aurkitzen dugu. Gaztelua, muino baten gainean kokatua da eta gotorleku-egitura dauka (Goyeneche, 1979: 639).

11. argazkia. Irunberri - Donazarre (NB)
(Wikipedia).

Irurita (Etxarri Aranatz, N)

«Fue uno de los tres castillos ...que el tratado de Guadalajara de 1207, se pusieron en fidelidad de Alfonso VIII» (Lacarra, 1972).

Irungaztelu (Jaurrieta, N)

Zaraitzuko ibarrean kokatua den *Irungaztelu* izeneko gotorlekua, Ignacio Sagredo-ren iritzi, baskoien garaikoa da.

Irurita (Irurita, Baztan, N)

«Gizadiaren memoriatik galdurik dago gaztelu-gunea» dio Altadill-ek (1977) baina ezagutarazten dizkigu F. Michel historialari eta euskalari frantsesak aurkitu emaitzak:

Del Castillo de Irurita ... nos da noticia ... de la construcción de un aljibe en el Castillo de Irurita, con citación de los alcaides del Castillo realengo de Irurita:

Año 1265, Don Juan Lopiz de Uriz con antelación a los citados, mandó este castillo, en 1202 y 1206, Don Juan Garcia de Bidaurre.

Irurozki (Urraulko ibarra, N)

Altadill-ek «*Humildísimo castillo*» izendaturik (Altadill, 1977: 16), XII.-XIII. mendeetako da.

Oharpena: ez gara ausartzen *Iruri* herria (Z) *Iru-iri* sailkatzera. *Iruri* > «hiru iri» ('Trois villes') erdal itzulpen makurra iruditzen zaigu. «*Domecq*» deitu gaztelu batzuk baziren garai batean Irurin.

Manex Goyhenetche-ren iritzi, hiru muino gotortuen oinetan, gazteluaren babespean landatu nekazaritza-ontasunetatik dator *iri* izena. Hiruretarik bi eza-gunak dira oraindik, *Etxegapare* (*etxe + cap*) eta *Casamayor*, *domonimo* okzitanoa (*jauregi* euskaraz), biak aitoren semeen etxeak. Hirugarren muino gotortuaren arrastoak ba omen daude⁸.

8. «Le nom du village Irurita en Soule éclaire aussi l'organisation de l'espace rural au Moyen Age. Les traductions gasconne (Tresbieles) et française (Troisvilles) indiquent parfaitement que le toponyme est dérivé de villa ou grand domaine hérité de l'époque romaine. La recherche archéologique permet

Irunea (Lekorne, L)

Oin karratuko egoitza altua, XVII. mendean eraberritua (1689), aitoren semeen egoitza guztiz ederra eta nasaia, dorretxea izan zen Erdi Aroan. Jabeen esanetik, bi metro gorago zegoen jatorriz. Azpiegitura bi pezo mailadunen gainean finkatua da.

12. argazkia. Irunea (Lekorne), dorretxea izana.

Iruleia (Irulegia) - Buztintze / Iruleia (Irulegia) (Donibane Garazi, NB)

Bi baserriak Antzinaroko gotorlekuen oinetan daude. Buztintze-Irulegi baserria Gaztelugain gotorlekuaren oinetan da (13. arg.).

13. argazkia. Irulegi baserria Gaztelugain gotorlekuaren oinetan.

Iruita (Lekorne, NB)

Abarrategi gotorlekuaren oinetako baserria.

Iruinea (Arizkun, N)

Oin karratuko egoitza zabal eta goratasun handikoa, ez ote zegoen dorretxea garai batean?

d'exhumer quelques traces de ces trois domaines implantés autour d'anciennes mottes castrales. Les recensements médiévaux révèlent l'implantation de deux maisons nobles portant le titre de gentius: Etxekopare (etxe + caber) ou Casamayor et Domec en gascon, Jauregi en basque» (2004: 118-119).

2.2. -iru atzizkidun gotorlekuak

Bi baino ez baldin baditugu atzeman, ez du erran nahi ez dagoenik gehiago.

a) Antzinaro eta erromatarren garaikoak

Lezkairu, jada aipatua, ikus Posthallstat aroa.

Algeiru (Lukuze, NB)

Hegazkinez hartu irudiak erakusten dizkigu dorre itxurako eraikuntza biribil baten aztarnak *Algeiru* izeneko erreka bazterrean (de Buffières, 2012: 16).

3. Uli, ullu osagaiez osaturikoak

Atzeman ditugun *uli*, *ullu* osagaidun gotorlekuak Antzinaro eta erromatarren garaikoak dira. *Ullu* aldaera suposizioa da bigarren orrialdean ikerketaren helburua azaltzean adierazi den bezala, Luchaire-k eman terminoei gehitua, eta ez dago inolaz ere frogatua, baliteke *Ullumendi* eta *Luxar* zuzenak ez izatea.

Gatzeluzarre edo Ullumendi gotorlekua (Gaudeul, 1974c) (2. ird., 1. arg.)

Garindaine (Z) eta Urdiñarbe (Z) herrien lur-mugetan kokatua dago mendi-eponimoaren gailurrean.

Ulu toponimoa oso ezaguna da, jatorrizko *i/lu* permutazioaren bitartez.

Bi *l*-ren erabilera, *ullu ulu*-ren ordez, zuberotarren ahoskeraren berezitasun bat izan daiteke, nahiz eta Luchaire-k aipatzen dituen bi *Ullibarri*, bat Araban, bestea Nafarroan, jatorrizko *Ulibarririk* datozkeenak (Luchaire, 1875: 23).

Luxar gotorlekua (Gueñes, B)

Kadagoa ibaiko ibarra oinpean duelarik, *Luxar* izeneko gotorleku zahar bat badago Gueñesen.

Berria egunkariaren *NORA* aldizkarian, 2008ko 9. zenbakian, honela deskribatua izan zen Luxar gotorlekua: «*Gailur aldea leunago denez, bada bertan talaia txiki bat. Ondo erreparatuz gero, antzinako kastroaren defentsa-harresia ikusiko dugu. Kastro horretatik, bertatik, inguruko bazterrak menderatu zituzten*».

Luxar ez bide zen *uluzar* garai batean. Iparraldean, afektiboki, *zar/zahar*, *xahar/xar* ahoskatua da.

Uliako mokorra (Donostia/San Sebastian, G)

Ulia mendian mokor defentsibo bat zegoela irakurri dugu *Aranzadiana*, *Munibe* urtekarian agertu ohar batean (*Aranzadiana*, 1998, 119. zk., 24. or.): «*En un pleito de 1577, al monte Ulia se le denominaba como mota de Ulia*»⁹.

9. *Lau haizetara* Euskal Telebistako ikuskizun batean ezagun dago, Ulia kaskoan, gotorleku biribil bat, oso zahar itxurakoa. Ohargarria da Donostia aldean Uliaren oinetako lehen auzoari *Ilunbe* deritzola.

Uli (Berastegi, G; Oresa, G; Gaztelu, N)

Ulik, Gipuzkoa eta Nafarroa mugatzen dituen mendiak, bi gailur dauzka *Ulizar* izenekoak, bata bestetik gertu. Gaztelako errege Alfontso VIII.ak Gipuzkoa Antso Azkarrari kendu zionetik, 1200en, Berastegi eta Gaztelu bi nazioetako muga-herri bilakatu ziren. Istilu ugari pitzarazi zuen egoera horrek, mendeetan zehar.

«*Baina, bi erresumen arteko harremanak gaiztatuak ziren, beren gaztelu eta jende armatuarekin...*» kontatzen digu Paulo Iztueta Armendarizek. Berastegi bere herriaz argitaratu berri dituen hiru liburu guztiz mamitsuetan ematen du ikuspegi etno-sozio-historiko oso aberatsa (Iztueta, 2010).

P. Iztuetak azaltzen digunez, Arturo Campion, Pablo Gorosabel eta Ignacio Maria Carrion-en ustez, dorretxe batekin eta inguruko defentsako egiturekin zainduta egon zitekeen *Uli*. Dena den, *Irumugarrieta* eta bi *Ulizar* gailurren artean ez dago aztarnarik eskas.

Murulia (Larزابale-Arroze, NB)

Gutxienez, XIV. mendeko gaztelua zen, 1350eko dokumentuak salatzen digunez. *Arroze* auzoko muino baten gainean finkaturik zegoen. Osoki desagertua dago, baina bertan edo atxikita zeuden San Sebastian elizaren eta hilarrien aztarnak hor daude, sarrien erdian.

Murulu ere ahoskatzen zen garai batean. *Murulia* toponimo tautologikoa dugu. (*Murulia* = *muru* - *ulia*). Behealdean eta gertu dugun *Arroze* auzoan aurkitu ditugu bi baserriren izenak, lotura ukan dezaketenak gotorlekuarekin: *Idioinea* (*Idi* = *iri*) eta *Irumbehere* (*sic*) orain izenez aldatua edo desagertua, 1412an, Nafarroako Karlos III.a Erregeari zerga-zordunen zerrendan agertzen dena (Orpustan, 2000: 402).

4. Uri aldagaidun gotorlekuak

Uri elementu konposatuz osatutako IX.-X. mendeetako hirixka-izen asko aurkitzen da Ebroren bi aldeetako Errioxa eta Gaztela hegiko esparruan. Adibidez, *Atauri*, *Urturi*, *Marauri*, *Herramelluri*, *Aberasturi*, *Ochanduri*, *Nabarruri*, *Gipuzauri* eta abar (Baroja, 1946: 188).

Uri-ri dagokionez, Julio Caro Barojak dio:

La densidad de ellos en una zona muy meridional de la Rioja, será debida a una existencia constante de la lengua vasca desde la época de los autrigones, en que estos se extendían desde la costa cantábrica y el extremo de Vizcaya hasta la sierra de la Demanda por el Sur, o más bien habrá que atribuirla a una repoblación llevada a cabo en los siglos primeros de la Reconquista? Lo primero me parece más probable que lo segundo. Acaso hubiera una diferencia jurídica y social que se nos escapa en el empleo de la palabra vasca, o de las desinencias latinas, pero lo más probable es, como digo, que una claramente indicara la existencia de un «vicus» o ciudad : las otras, de «fundi», «villae», etc.

Nar baitzen iritzia, edo hobeki esan hipotesia, leku horien izenaren jatorriaz oso desberdina da (1975: 56). Ez du baztertzeko, ziurtasunik gabe, halere, errekonkista garaian, basamortu bilakatuta zeuden lur haietan, Nafarroa eta Gipuzkoa aldetik

etorri jendeak (Nabarruri, Gipuzauri) eraiki zituela «uri» haiek, «castillo» baten babespean ezarriz. Eta ondorioz, herri haien babesleku «castillo» ugari kokaturik zeudelako, Castilla lurraldeari izena hortik datorkiokeela.

4.1. Uri gotorleku-izenen lehen osagai gisara

Erdi Aroko gotorlekuak dira

Uriz (Artzi, N)

Artzi, herri xumea, *Uriz* gazteluaren itzalpean sor zitekeen. Urizko gaztelua XIII. mendekoa da, eta uriztar alkaideak eragin handikoak izan ziren Goi Erdi Aroan (Ramírez Vaquero, 1980).

Urizar (Irala, B)

Oraingo *Urizar* gaztelu edo dorretxea XVI. mendean eraiki zuten. Dirudenez, XVI. mendean berreraikia edo eraberritua izan zen, leku estrategikoa izana baitzen, «*strata*», erromatar galtzada oinetan pasatzen baitzizaion (Balparda, 1924).

Urizar (Dima, B)

Jatorrizko dorretxearen aztarnak geratzen dira oraino.

Urizar (Bolibar, G)

Luis Peña Santiago-k dioenez, Aizorrotzeko aztarnak 1200. urteko gaztelu batenak dira. *Urizar* deritzo bertako mendi-lepoari.

Urizarra (Urizarra, A)

Ohargarri da erdal izena ez daukala *Ciudad Vieja* edo *Villa Vieja*, ezpada *Peñacerrada*, hau da, *gotorleku*.

4.2. Uri gotorleku-izenen bigarren osagaia

Antzinako eta erromatarren garaikoak

Etxauri (N)

Posthallstat-en jada aipatua.

Mauria aldeko lubakiak

Hego-mendebaldean, ipar ipar-ekialdeko ardatza daukan *Aldaba* mendikateko azken adarretarik daukagu *Mauria* (Albiztur, Errezil, G), *Intxurretik* gertu.

Aita Manuel de Larramendiri zor diogu *Mauria* leku gotortua ezagutzea: «*Menduria como lo nombró Garibay, y hoy se llama sincopado Mauria, es el Medulia o Mendulia de la guerra Cantábrica y está subiendo de Azpeitia para Tolosa, sobre Errecil, al Mediodía, camino de Goyaz*» (Larramendi, 1882: 49).

Anakronismo hutsean daukagu jesuita eta idazle gipuzkoarra, zeren *Mendulia*, hobeto erran *Medullia*, erromatarren aurkako, Asturiaseko gudari kementsuen oppiduma, Asturias-Galizia mugako esparruan baitzen.

Hona Floro (K.o. I.-II. mendeetakoa) historialari latindarrak utzi digun bertsoia Menduliaren setioaz:

Aracelium bereganaturik, azkenean gertatu zen Medulli mendiaren setioa, hamabost miliatako lubaki etengabeaz inguratua izan zelarik; alde guztietarik batera aurreratu ziren erromatarrak, eta barbaro haiek, beren iraupenaren azkena heldurik ikusitakoan, lehiatuki hil zituzten beren buruak, suaz eta burdinez, otordu baten erdian, han aginetik komunzki ateratzen den pozoin batez... (in Larrañaga, 1996: 228-229).

Larramendiren anakronismo horrek ez du itzaltzen Menduria, Mendulia, Medulia, Mauria toponimoek dakarkiguten emaitza garrantzitsua, lotura tinkoa erakusten digutelako gotorlekuekin.

Duda-mudan gaude Mauria ez bide den Intxur.

a) *Erdi Aroko gaztelu eta dorretxeak*

Arazuri (Arazuri, N)

Lanzarok, Karlos III.aren seme naturalak, eraikiarazi zuen XIV. mendean gaztelua (Añamendi entziklopedia).

Maruri, Goikuria, Eskauriatza (Gueñes, B)

Erdi Aroko hiru dorretxe dauzkagu, Gueñeseko toki sakabanatuetan kokatuak (Añamendi entziklopedia).

Naxurieta (Naxurieta, N)

Untzitibar herriguneko eta izen bereko gaztelu zaharra zen. Atadill-ek aipatzen duen bezala, «...*existio un castillo envuelto en las estribaciones occidentales de Peña de Izaga*».

Belauriate (Tolosa-Billabona-Ibarra, G)

Belauriate es una elevación en la línea montañosa que va de Uzturre a Ipuñio, la cual separa los valles de Leizaran y Berastegui y el Oria...

En Belauriate son apreciables un parapeto de tierra —laderas Norte y Oeste— y un pequeño muro que discurren alrededor de la cima (Ceberio, 2004: 136).

Eta jarraitzen du: «*Jesús Altuna dió aviso de la existencia de un posible poblado fortificado en la cima de Belauriate antes Belabieta*».

Paganduria (Makea, L)

Belzuntzetar jauntxoek lehen dorretxea 1145 ingurukoa da, eta eraberritua izanagatik, oraindik ezagun daude jatorrizko pezoien aztarnak (Goyeneche, 1988: 33).

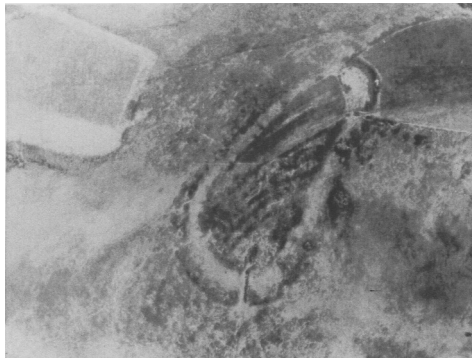
5. *Eli, il, ili* aldagaiez osatu gotorlekuen izenak

5.1. Antzinaroko eta erromatarren garaikoak

Elina gotorleku pezoiduna

14. argazkia. Elina (Wikipedia).

15. argazkia. Elina Armendaritzeko gotorlekua mendi-gailurrean.

Mendi-eponimoaren gailurrean kokatua, Euskal Herriko gotorleku zabalenetako bat daukagu, Elina, Armendaritze herria (NB) bere oinetan daukala hegoaldeetik (Gaudeul, 1973a). Zoritxarrez, nekazaritzako lur berri irauliek zati bat desagerrarazi dute.

Elina ez bide zen *Ilina* jatorrian, *-i-* bokalaren ordez *-e-* bokala ohikoa zen Luchaire-ren esanez (1875: 24). Michelenaren iritziz, *ili* izan daiteke *iri*-ren jatorrizko forma (Apellidos Vascos, 1997: 106).

a) Erdi Aroko gotorlekuak

Ilbarritz (Ilbarritz, Bidarte, L)

Lapurdiko kosta-hegiko muino gorena da Ilbarritz, hondartza aldetik ezponda zut batez zaindua. Talaia edo behatoki paregabea zen ontzien joan-etorriak eta Historiaurre edo erromatarren garaiko bide zaharra begiratzeko.

Paleolitikotik Burdin Aro bukaera arteko aztarnak aurkitu izan dira Ilbarritzen eta Luraschi historialariak uste zuen erromatarrek Getariako (L) portua babesteko gotorleku bat finkatu zutela tontor horretan (Luraschi, 1998: 194). Dena den, XVII. edo XVIII. mendeko gotorleku baten horma eta pezoiz-aztarnak ezagutzen ziren, oraino, 1890 urtean. 1894an leku hori itzulipurdikatua izan zen jauregi bat eraikitzeko, lehengo aztarnak desagerraraziz zoritxarrez.

Ilbarritz ala Ilbarritz? Aferesia gabe idatzia da Miarritzeko udaletxeko XVIII. mendeko mapa batean.

Lehentxoago erran bezala, Mitxelenaren iritziz, *ili*, *iri* baino lehenagokoa litzateke; *eli* erradikala *ili* bezain zaharra izango da; adibidez, gaurko Auch (h)iria. Elunberrun edo Elinberri izenez ezagutua zen El(h)ina (Casaubon, 2002: 59) Antzinaroko gotorlekua ikus dezakegu oraindik Armendaritzen (NB) (14. eta 15. arg.).

6. Li- aurrizkidunak

a) Antzinaro eta erromatarren garaikoak

Montemuru (Lizoain, N)

Posthallsttat garaiko gotorlekuen artean, Burdin Aroko aztarnategi hau dugu Lizoaingo hego-ekialdeko muino batean.

16. argazkia. Montemuru (enciclopedianavarra.biz.).

Libarrenx (Ihabarne, Z)

Toponimo hau ere *iha* aldagaiaz agertzen da, eta aitzinago erran dugun bezala, *iri*-ren baliokidea da J. B. Orpustan-en iritziz (2010: 115).

Bi iturri hauetatik sor zitekeen toponimoa:

1. Ihabarne gaineko arkeologian oso ezaguna den Antzinaroko gotorlekutik (Gaudeul, 1976e),
2. XIII. mendeko «domec de livarren» (1337) izena zuen gaztelutik. *Domus* erromatar aberatsen etxearen izena *domec* bilakatu zen okzitanieraz, eta *gaztelu* edo *jauregi* euskaraz.

Linduñe (Izura, NB)

Kurutxegain gotorlekuan Kalkolitiko Aroko gezia bildu izan dugu. Gotorlekuaren ekialdeko azpialdearen oinetan dago Linduñe auzoa.

Linduñe (Izura, Landibarre, NB)

Gazteluzahar Burdin Aroko gotorleku zabalena da.

Linduñe deritzo, ipar-mendebaleko isurian dagoen lepoari.

17. argazkia. Gazteluzar Linduñe NB (F. Gaudeul).

Linux (Luzaide, Auritz, N)

Bi herrien mugan dagoen gotorlekuak gudu asko jasan ditu mendez mende, seguru asko Historiaurretik XIX. menderaino.

Lintsoain (Linzoain, N)

Erroko udalerrriaren izena dugu.

Hegazkinez hartu argazkiak gotorleku baten aztarnak agertzen ditu.

18. argazkia. Lintsoain (D. Jean).

b) Goi Erdi Aroko gotorlekuak

Liberry (N)

Longidako udalerriko herrigunea da, 10 biztanlerekin. «*Figura en 1427, junto con otros desolados...*», aipatzen da Auñamendi entziklopedian. Bertako dorre-gaztelu gotikoa ikusgarria da (19. arg.).

19. argazkia. Liberri dorretxea (E. de Dios Rodríguez).

Lizarra (N)

Tontor arrokatsu baten gaineko gotorleku baten itzalean sortu zen, seguru asko, *Li Zarra*, IX. mendean edo lehenago.

«La Antigua Gebala de Ptolomeo tuvo castillos y aún castillos» (Altadill, 1977).

Baskoiek zuketen, beren jatorrizko gotorleku babeslearen oroimenez, *Li-zarra* deitu.

Zalatanbor, Talaya eta Belmecher XI. mendeko gotorlekuak dira. Antso Ramirez erregeak (1076-1094) emaniko foruen bitartez (1094), frankoak finkatu ziren gaztelu berriaren «*li berriaren*» babesean, eta *Lizarra* izena *Estella* itzuli zuten, makur itzuli ere.

Lizarraren itzulpena, (*L*)izarra = *stella* = *estrelle*, zalantzan jarri zuen jadanik P. Narbaitzek eta, seguru asko, beste historialari eta filologo batzuek, baina *lizar* delako zuhaitzean finkatuz etimologia.

Anakronismo arriskurik gabe dakiguna da Antso I.a Gartzetek (905-925) Lizarra birkonkistatu zuela 914an (Narbaitz, 1975: 427), beraz, jada aipatu hiru gotorlekuak baino 150 bat urte lehenago «*arrakonkistatzeak*» salatzen digu herrixkaren lehengotasuna.

Ohargarria da *Elizar* izenez ezagutzen zela San Pedro Lizarra, jatorrizko eliza, Pedro Maria Gutiérrez Eraso-k, historialari lizarratarak, salatzen digun bezala, «*Elizahar en basque signifie vieille église*».

Elizar edo *Elizahar* izango litzateke ere *Eli zar* (zahar) jatorrizko gotorlekuaren oroimenez¹⁰.

10. Interesgarria da Gartzen Lacastaren "El euskera en el Alto Aragón" artikuluan Izarbe izeneko baselizaz ematen duen informazioa. «*Izarbe nombre de una ermita en el término de Anzánigo, p.j. Jaca. Madoz da este nombre también a un río que corre a 200 pasos de la ermita arriba indicada y que desagua en el Gállego. Esta ermita está situada al pie del monte El Poyo (923 m.) del que le separa una pendiente de 300 m. de desnivel*». Ez al da kurioa El Poyo, Poey, hau da, muino berdinarekin oinetan diren baseliza eta errekek euskal izen berdinez izendatzea?

San Adrian, Lizarrate (Zegama, G)

San Adrian izenez ezaguna den Gipuzkoatik Arabarako pasabidea, *Lizarrate* da euskaraz. Aranzadi elkarteak azken urte hauetan egin dituen indusketek oso egitura zaharrak azalerratu dituzte tunel barruko zoruan, eta, bereziki, gotorleku baten aztarnak (Moraza, 2008: 114-125).

Jakina zen gaztelu bat izan zela Lizarraten. Oraindik ere Monte Hermosoko markesak, San Adrian, gazteluaren titulua ere badu. Bi defentsa harresi zituen gazteluak, omenaldiaren dorrea, eta almenak. XIV. mendeko gazteluaren aipamena badago, baina ikerlarien ustez, oso posible da zaharragoa izatea (Lasa, 2009: 6-23).

Lizarrateren etimologia ez ote da Li zar ate?

Amaiera

Gotorlekua, gizarte-eraketan, herri-sorkuntzaren oinarria izan da.

Brontze Arotik erromatarren garairaino gutienez, gotorleku askok izan zuketzen defentsa eta babesleku funtzioa, egoitza finkoena baino. Garai haietan herririk ez baitzitekeen sortu gotorlekuaren edo gazteluaren itzalean baizik.

*Iriberr*i izeneko herri askoren desagertzea gazteluak abandonatzeak edo suntsitzeak ekarri zukeen.

Artikulu honetan argitaratu nahi izan dugu (*h*)iri-k eta, haren hitz senide zenbaitetek bederen, zer lotura zeukaten gotorlekuekin.

Nahiz eta jakin *civitas* erromatarren garaiko *hiriak* baino lehenago grekoen *polis* direlakoak garatu zirela gotorlekuen inguruan¹¹, dudarik ez da, erromatarren garaian hasita, hitz horien semantika-aldakuntza emana zegoela, *villae*, *civitas* eta beste hitz batzuen bitartez, ezagutuz Erdi Aro Apaetik hona, orain daukan «polisemia» edo esanahi desberdina. Adibidez, (*h*)iri elementua duten etxe-izen askok hartu bailukete *funts* edo *etxalde* (domaine) adierazpena, J. B. Orpustan-ek dioen bezala (2000).

XI. mendetik aurrera, garai feudalean, jauntxoek manuz *iri* gazteluaren inguruan garatutako nekazaritza-lurrek hartu zuketzen ber izen eponimoa. Semantika horrela aldatuko zen egitura eta egoitza gotortuak desagertuta ere, *iri*-ren jatorrizko adiera *ontasun* bilakatuz. Horrelako sintesira garamatzate J.B. Orpustan eta M. Goyhenetche-ren iritziek.

Halere, *civitas*-en adierazpenak «gotorleku» esanahitik gertu segitu zukeen mende bat eta erdira, gutxienez, *Pax Romana* behin betikoz inposatu arte. Laugarren mendetik aurrera berriro *latifundi* edo *fundi villa* egoitzak egitura defentsiboez inguratua behar izan zirela zioten autore erromanistek.

11. «Mais c'est essentiellement aux cités grecques que les historiens ont associé la notion de cité et, plus précisément encore, à celles de l'époque classique, aux VIe et Ve s. av. J.-C., temps de leur apogée. Dès cette époque, les Grecs eux-mêmes voient dans la polis le type idéal de la société humaine» (Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse: 2270).

(H)iri-ren definizioa zalantzan jar zitekeen erromatarren garaian bertan, Estrabonen esanetik (Larrañaga, 1996: 46). Posidoniok salatzen ditu Polibioren neurritz gaindiko lausenguak Tiberio Grakoren alde. Hark, dioenez, hirurehun hiri suntsitu baitzituen, eta horretaz barre egin eta leporatzen dio Grako lausengatu nahi zuela dorre soilei hiri izena eman zielako, garaipeneko ponperietan egin ohi den legez. Beste irakurketa bat merezi lukete Behe Erdi Aroko eta Pizkundeko autore batzuek, Garibaik eta Oihenartek besteak beste. Ikuspegi berri bat dakartelako toponimia-arloan geratuz, baztertuz bereziki Garibairen interpretazio zalantzazkoak. Azalez azal zeharkatu dugun argitaratu berri den Eugène Goyeneche-ren (2012) onomastikako lan guztiz ohargarriak dakarzkigu ere emaitza baliagarriak.

Gogoeta berezi bat ere merezi luke *elizeiri* toponimoak Goi Erdi Aroan, inbasio-garaian, eliza asko gotorleku baitziren edo, alderantziz, eliza auzoko aitoren semen egoitza gotortu batzuk *Eliziri* deituak izan baitziren. *Muniben eliziriei* buruzko bi artikulutan agertzen den bezala: alde batetik, «*Fenómenos de agrupamientos en Euzkadi con episodios de concentración de los pobladores en torno a iglesias prerománicas*» (Azkarate eta Quirós Castillo, 2001). Bestetik, «*En este último marco la presencia de fortificaciones vizcaínas como Aitxiki, Malmasin, Unzueta o Ereñozar y el repertorio cerámico, con cronologías relativas de los siglos VI-VIII se han asociado a poderes locales detectados a través de otros repertorios arqueológicos, como el funerario*» (García Camino, 2002).

Bilduma honetan ehun bat leku-izen azaltzen ditugu, lotura zenbait daukatenak, dirudienez, gotorleku batzuekin. Hogeita hamar bat *iri*, beste hainbeste *iru*, hogeita hiru *uli*, *uri*, *ullu* eta hamabi *eli*, *il*, *ili*, *li*.

Estatistikaren aldetik *iru*-ren kopuru mordoaz azpimarratu beharra dago (% 30), semantikari dagokionez, *iri*-k ez bezala, aldakuntza garrantzitsurik jasan ez duela dirudi, *eli* eta beste aldagaiek ere, mendetan zehar beren arkaismoan geratuz.

Lan xume honen egilea autodidakta soila denez, azterketak arkeologo, historialari eta hizkuntzalarien esku uzten ditu. Halere, haiei buruz oharpen batzuk ematera ausartzen da.

Arkeologoei, lehenik: iruditzen zaio (*h*)iri eta haren hitz senideen toponimiaren inguruan, bereziki *Saltus Vasconum* esparruan, aurki litzaketela arrasto asko oraino ezezagunak. Horretarako, gotorlekuaren ingurumenera zabaldu beharko litzateke ikerketa, baserri, auzo eta beste leku-izen batzuek lotura bat izan dezaaketelako haiekin.

Historialariei, ohartarazi Antzinaroko, erromatarren eta baskoien garaiko historiaren parte handi bat ezkutaturik dagoela mendi-gainetako gotorlekuetan.

Azkenik, hizkuntzalariei behar den zuhurtziarekin, J. A. Lakarrak aurreratzen du «hiri/huri» eta «*cerrar*» aditzaren arteko lotura edo ahaidetasunaz:

Naturalmente este origen de hiri/huri en el principio del verbo «cerrar» tendría a su favor lo ya dicho sobre lo grande que quedaba a hiri/huri el significado de «ciudad» en virtud de lo que encontramos en toda la toponimia y onomástica vasca medieval y posterior, donde hiri/uri debe ser algo bastante modesto que ciudad, y que villa (medieval o anterior). Igualmente es a partir de ese origen que podemos

entender la postposición iri 'cerca' que entra en topónimo y otros términos (2010: 226-227).

Zuhurtzia handiz gehi nezake, izan edozein neurritako itzulikapen, izan herrixka, herri, hiri harresiz edo oholesiz inguratuak edo abereetarik zaintzeko «*zerrakura*», *cerro*-k ez bide du beti «*egitura defentsibo*» funtzioa eta adierazpena. Bestalde, Larousse entziklopedian latineko *civitas*, *-atis* jalgitzen den *cit * hitzari buruz ematen dituen azalpenetan, hauxe irakur dezakegu:

En fait, la cit  grecque para t bien provenir de la fixation g ographique autour d'un point fortifié de populations pr hell niques, ach ennes, puis doriennes. La citadelle rayonne sur le plat pays, tandis qu'  ses pieds se développe le bourg (astu). Progressivement, se délimite le plat pays (kh ra) qu'elle controle. La cité prend forme, composée de la citadelle, de la ville basse, du territoire et du peuple qui les occupe (1982: 2270).

Ez al dute indartzen azken hitz hauek gure hipotesia, *iri*-k gotorlekuekin daukan lotura?

Bibliografia

- Aguirre, T. eta Fernández de Avilés, A. (1945): *Memoria sobre las excavaciones en el castro de Nav rniz*, Junta de Cultura de la Excelent sima Diputación de Vizcaya.
- Altadill, J. (1917): "Los despoblados", *Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y Art sticos de Navarra*, Iru nea.
- , (1977): "Castillos del Reino de Navarra", *Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y Art sticos de Navarra*, **4. tr.**, 282-290.
- Ayerbe, M. (1998): "Campaña de prospecciones arqueológicas con catas, entre las cuencas del Oria y del Urola (Aia-Zarautz)", *Aranzadiana*, **119**, 24.
- Azkarate, A. eta Quirós Castillo, J.A. (2001): "Arquitectura doméstica Altomedieval en la Península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones arqueológicas de la catedral de Santa Maria de Vitoria-Gasteiz, País Vasco", *Arqueología Medieval*, **XXVIII**, Firenze, 25-60.
- Balparda, G. (1924): *Historia crítica de Vizcaya y de sus fueros*, Artes de la Ilustración, Madril, Junta de Cultura, Bilbo.
- Barandiaran, J.M. (1961): "El castro de Intxur", *Diputación de Guipuzcoa*, 31-33.
- Baratchart, G. (1990): "Iriberry d'Amendeuix", *Le Journal de Saint Palais*, 19-10.
- Baroja, J.C. (194-): *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Universidad de Salamanca.
- , (1982): "Los Vascos", *Larrun*, 1. libk., 51-52.
- Blot, J. (1978): "Les vestiges protohistoriques de La voie romaine des Ports de Cize", *Bulletin du Musée Basque*, **80**, 53-88.
- Buffières, L. (2012): "La voie romaine Astorga Bordeaux en Pays Basque", *Jakintza*, **57**, 16.
- Carrère Souto, M. (2008): "Intervención arqueol gica en el Castillo de Irulegi (Laquidain, valle de Aranguren, Navarra). II  Campa a", *Aranzadiana*, **129**, 86-89.
- Casaubon, J. (2002): "Le toponyme iri et sa relation avec d'anciens lieux fortifiés", *Munibe*, **54**, 125-139.
- Ceberio Rodríguez, M. (2010): "Primeros testimonios de época antigua en el tramo final de valle del Oria ; el yacimiento de Irigain (Usurbil, Gipuzcoa)", *Munibe*, **61**, 243-259.
- Desport, G. (1991): "Saint Pierre d'Irube", *Ekaina*, 108.

- Duvert, M. eta Aguergaray, A. (1988): *Etude d'un jeu de bergers en Soule: urdanka*, Anuario de Eusko Folklore, 35. libk.
- Elso, M. (1977): *Histoire d'un village basque. Ainhoa*, Imprimerie des Cordeliers, Baiona.
- García Camino, I. (2002): "Arqueología y poblamiento en Bizkaia siglos XI-XII", *La configuración de la sociedad feudal*, Bilbo.
- Gaudeul, F. (1972a): "Enceintes et terrassements d'Ursuya", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **128**, 365-373.
- , (1972b): "L'enceinte à parapets de terre d'Elhigna", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **128**, 374-377.
- , (1973a): "L'enceinte d'Urchilo", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **62**, 189-194
- , (1973b): "L'enceinte de Larrango", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **129**, 60-62.
- , (1973c): "Notes sur l'enceinte à gradins d'Abarratia", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **129**, 47-49.
- , (1973d): "Notes sur l'enceinte à gradins Mehalçu", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **129**, 50-53.
- , (1974a): "Gastelusare d'Arhansus et Juxue", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **130**: 12-13.
- , (1974b): "L'ouvrage d'Harribelza", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **130**, 15-19.
- , (1974c): "Le Gastelusare d'Ordriarp", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **130**, 14-15.
- , (1974d): "L'éperon barré de Saint Martin d'Arrossa", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **65**, 179-182
- , (1975a): "Gastelu de Lecumberry", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 29-34.
- , (1975b): "L'enceinte à parapets de pierre d'Alçay", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 43-47.
- , (1975c): "L'enceinte de Caracotchea", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 36-38.
- , (1975d) "L'enceinte de Lerdatze", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 34-36.
- , (1975e): "L'ensemble de Mokorreta", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 13-18.
- , (1975f): "L'ensemble fortifié du Gazteluzahar de Larceveau", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **131**, 19-27.
- , (1975g): "Inventaire des enceintes protohistoriques du Pays Basque", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **68**, 99-104
- , (1976a) "L'enceinte à gradins d'Etchebar", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 33-35.
- , (1976b): "L'enceinte à gradins d'Uhart-Cize", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 36-39.
- , (1976c): "L'enceinte d'Idaux", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 21-24.
- , (1976d): "L'enceinte de Gasteluchague", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 40-41.
- , (1976e): "L'enceinte de Gastelugain", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 17-20.
- , (1976f): "L'enceinte de Hocha Handia", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 12-16
- , (1976g): "L'enceinte de Lecheguita", *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts*

- de Bayonne, **132**, 29-32.
- , (1976h): “La crête barrée de Berrogain-Laruns”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 25-28.
- , (1976i): “Inventaire des enceintes protohistoriques du Pays Basque (2e liste)”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **74**, 141-149.
- , (1977a): “Ahaice (Commune d'Ossés)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 39-41.
- , (1977b): “Gastelharriko Botchia (Commune d'Etchebar et de Lacarry)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 42-45.
- , (1977c): “L'enceinte de Curquou”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **13**, 23-27.
- , (1977d): “L'ensemble fortifié de Kurku”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 15-19.
- , (1977e): “L'ensemble fortifié de Pekatenborda”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 28-33.
- , (1977f): “L'ouvrage de Gastalaria”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 34-36.
- , (1977g): “Le camp de Sardasse”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 20-27.
- , (1977h): “Le Gastelu d'Aussurucq”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **133**, 37-38.
- , (1978): “L'enceinte de Zerkupe”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **81-82**, 183-196.
- , (1979a): “Ahiga (Commune de Lohitzune)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **135**, 206-207.
- , (1979b): “Gastelepo (Commune d'Ahaxe)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **135**, 203-205.
- , (1979c): “Zihorry”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **135**, 194-199.
- , (1979d): “Belozia (Commune d'Ixassou)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **135**, 197-199.
- , (1980a): “Cherrapo (Commune de Caro)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 200-202.
- , (1980b): “Gaztelugagna (Commune de Ste Engrace)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 349-351.
- , (1980c): “Gaztelugaine (Commune de Bustince-Hiriberry)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 345-347.
- , (1980d): “Gazteluzaharrea (Commune d'Irissarry)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 353-355.
- , (1980e): “Haitzhandialtea (Commune de Barcus)”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 341-343.
- , (1980f): “L'enceinte à parapets de pierre de Munhoa”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 332-335.
- , (1980g): “L'enceinte à parapets de terre de Larreondoa”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **136**, 337-339.
- , (1981a): “Fouilles dans l'enceinte de Zerkupe (Juillet-Août 1981)”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **94**, 157-156.
- , (1981b): “Sondages dans l'enceinte de Zerkupe”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **43**, 46.
- , (1982): “Fouilles dans l'enceinte de Zerkupe (Campagne 1982)”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **98**, 181-192.
- , (1983a): “Erratum”, *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **99**, 179-181.

- _____, (1983b): "Fouilles dans l'enceinte de Zerkupe (Campagne 1983)", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **102**, 205-114.
- _____, (1984): "Fouilles dans l'enceinte de Zerkupe (Juillet-Août 1984)", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **106**, 177-181.
- _____, (1988): "L'enceinte de Maidekoralia, (Commune d'Alçay 64470 Tardets-Sorholus)", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, **120**, 85-96.
- _____, (1989): "Les enceintes de type protohistorique du Pays Basque français", *Bulletin du Musée Basque de Bayonne*, HMB, 71-87.
- Goyeneche, E. (1968): "Cambo au Moyen Age", *Gure Herria*, **XL**, 4-10
- _____, (1979): *Le Pays Basque*, Edition Marrimpouey, Pau.
- _____, (1988): *Cambo-Histoire-Thermalisme-Climatisme*, Société des sciences, lettres et arts de Bayonne.
- _____, (2012): "Onomastique du Nord du Pays Basque (XIe-XVe siècles)", 1966 *Euskaltzaindia / R.A.L.V.B 2012*.
- Goyhenetche, M.; Jimeno Aranguren, R.; Pescador Medrano, A. eta Urzainqui Mina, T. (2004): *Euskal Herria au XIe siècle: règne de Sanche III Le Grand (1004-1035)*, Pamiela, Iruñea.
- Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse (1982), IV. libk., 2.270.
- Gutiérrez Eraso, P.M. (1971): "Conférence sur l'histoire d'Estella", *Bull. Les Amis de la Vieille Navarre*, **2**, 23-30.
- Harluxet Hiztegia, <<http://www1.euskadi.net/harluxet/hiztegia1.asp?sarrera=hiri>>.
- Hormaechea, F. (1846): *Viaje pintoresco por las Provincias Vascongadas*, Delmás, Bilbo.
- Idoate, F. (1997): *Poblados y despoblados. Rincones de la Historia de Navarra (1954-1966)*, 3. lib., Gomez, Iruñea.
- Irarregui, P. (1869): *Fuero General de Navarra, Pamplona 1869*, III. lib., V. it., Iruñea.
- Iztueta Armendariz, P. (2010): "Beraztegi", *Utriusque Vasconiae*, 1. libk., 56-58.
- Lacarra, J.L. (1951): "Desarrollo urbano de Jaca en la Edad Media", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, **IV**, 139-155.
- Lacasta Estaun, G. (1994): "El euskera en el Alto Aragón", *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta Literatura*, **12**, 141-278.
- _____, (1972): *Historia política del Reino de Navarra*, 2. libk., Iruñea.
- Lakarra, J.A. (2010): "Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia", *Veleia revista de prehistoria, historia antigua, arqueología y filología clásicas*, **27**, 191-238.
- Larramendi, M. (1982): *Orografia de Guipúzcoa*, Ediciones y Publicaciones Larrun, Donostia.
- Larrañaga Elorza, K. (1996): *Euskal Herria Aintzinatean*, Uned, Kriselu, Donostia.
- Lasa, I. (2009): "Lizarrate, iraganerako pasabidea", *Berría*, ekainaren 23a.
- Luçhaire, A. (1875): "Du mot basque IRI et de son emploi dans la composition des noms de lieux de l'Espagne et de l'Aquitaine antique", *Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau*, II. ser., 4. libk., 18-27.
- Luraschi, C. (1998): "Albert de l'Espée - Génie - Démesure", *Atlantica*, Anglet, 194.
- Massie, J.P. eta Saule, M. (1976): "Le Tuquet (Gastelary)", *Révue de Pau et du Béarn*, **130**, 9-19
- Moraza, A. (2008): "Intervencion arqueol gica en el tunel de San Adrian o paso de Lizarrate", *Aranzadiana, Zientzi Elkarte*, Donostia-San Sebastian, 114-125.
- Narbaitz, P. (1975): *Le Matin Basque*, Editions Guénégaud, Paris.
- Normand, CH. (1995): "Gatzelharri. Rapport de relevé topographique et de sondage", *Bulletin Interne d'Eusko arqueologia*.
- Orpustan, J.B. (1974): "Une communauté basque au Moyen Age", *Bulletin du Musée Basque*, **65**, 121-168.
- _____, (1977): "La Basse Navarre en 1350", *Bulletin du Musée Basque*, **75**, 21-32.

- , (1991): *Toponymie Basque*, Presses Universitaires de Bordeaux, Pessac.
- , (2000): *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse Navarre et Soule*, Editions Izpegi, Baigorri.
- , (2006): *Nouvelle Toponymie Basque*, Presses Universitaires de Bordeaux, Pessac.
- , (2010): *Nouvelle Toponymie Basque. Noms des pays, vallées, communes et hameaux historiques de Labourd, Basse-Navarre et Soule*, édition entièrement revue et corrigée, format PDF, Internet.
- Peña Santiago, L. (1982): *Guipúzcoa olvidada, Guipúzcoa paso a paso*, 1. partea, Larrun, Donostia, 14-18.
- Peñalver, X. eta Ulibarri, E. (2002): “Intxur Burdin Aroko herrixka Tolosaldea”, *Historia Bilduma Aranzadi*.
- Perez de Villareal, V. (1979): *Aritzakun y Urritzate*, GAN-Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- Ramírez Vaquero, E. (1980): “Solidarides nobiliarios y conflictos políticos en Navarra, 1387-1464”, *Auñamendi Entziklopedia*, Iruñea.
- Sagredo, I. (2011): *Vascones. Poblamiento defensivo en el Pirineo*, Pamiela, Iruñea.
- Seisdedos Bouzada, J.L. (2000): *Crónicas del Bidasoa*, Publicaciones SE Luis de Urantz, Irun.
- Tobie, J.L. (1971): “Imus Pyrenaeus et le Pays de Cize”, *TER*, Bordele, 12-16.
- , (1976): “La tour d’Urkulu (province de Navarre), un trophée tour pyrénéen”, *Bulletin Société Sciences Lettres et Arts de Bayonne*, **132**, 43-62.
- Uranga, J.J. (1983): “Notas sobre topónimos navarros medievales”, *Cuadernos de Etimología y Etnografía de Navarra, Príncipe de Viana*, Iruñea, 39.
- Urrutibéhéty, C. (1977): “Les Ports de Cize. La tour d’Urkulu et Summus Pyrenaeus”, *Bulletin Société Sciences. Lettres et Arts de Bayonne*, 53-107.
- , (1982): *Casas Ospitalias. Diez siglos de Historia en Ultrapuertos*, Institución Príncipe de Viana, Iruñea.
- Vié, G. eta Sement, E. (1979): “L’or du Gorramakil et l’orpillage dans l’Arizacun”, *Monde et minéraux*, **31**, uztaila-abuztua, 20-27.

